

ADABIY NUTQ. NUTQ USLUBLARI XUSUSIDA

Xolmatova Muhayyo Abdug'opporovna

Andijon mashinasozlik instituti akademik litseyi ona tili va adabiot fani o'qituvchisi

ARTICLE INFO

Received: 18th March 2024

Accepted: 19th March 2024

Online: 20th March 2024

KALIT SO'ZLAR

til, adabiy nutq, yozma nutq, og'zaki nutq, nutq uslublari, so'zlashuv uslubi, adabiy talaffuz, nutq, muloqot

ANNOTATSIYA

Adabiy til va uning normalari avvalo o'rta va oliy maktab ta'limi orqali o'zlashtiriladi. Demak, adabiy tilni o'rganish tinimsiz shug'ullanish orqali egallanadigan nutqiy hodisadir. Adabiy nutq va u bilan bog'liq bo'lgan adabiy til madaniyati - bu avvalo nutqiy ko'nikma, nutqiy malakadir.

Hozirgi o'zbek adabiy tilimizda ta'lim-tarbiya ishlari yuritilishi bilan birgalikda ilmiy va badiiy adabiyotlar nashr etiladi. Radio va televideniya eshittirishlarida ushbu til normalariga amal qilinadi. Til yozma va og'zaki nutq davomida o'z ijtimoiy vazifasini bajaradi. Adabiy tilning yozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop (publitsistik) uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari ham mavjud. Yozma nutqda, ya'ni nutqning yozma shaklida biz o'zbek tilining imlo qoidalariga, nutqning og'izaki shaklida esa, adabiy talaffuz normalariga amal qilamiz. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'izaki shakli ko'proq adabiy so'zlashuv uslubida namoyon bo'ladi, uning faoliyatida imo-ishora, nutq vaziyati kabi noverbal vositalar ham ishtirik etadi. O'zbek adabiy tili, uning madaniy vositalari umummajburiy norma sifatida o'qitiladi va o'rgatiladi. Adabiy til, uning yozma va og'zaki shakli normalari bu tilda so'zlovchilarning ko'p sonli shaxsiy nutqlari va bu nutqlar yig'indisidan iborat bo'lgan umumnorma sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek adabiy tilida minglab, millionlab kishilar muloqot qiladilar. Bu kishilarning har biri alohida shaxs, alohida nutq egalidir. Ammo ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol - yagona o'zbek adabiy tilidan foydalanishadi.

Mana shu ko'psonli shaxslar, bir tomondan, yagona bitta adabiy til - o'zbek adabiy tilidan foydalanishiga ko'ra, ikkinchidan esa, bitta til atrofida birlashayotganliklariga ko'ra muayyan umumiylikka, uyushganlikka ega. Mana shu umumiylik tilshunoslikda til uyushmasi (jamoasi) deb yuritiladi. Muayyan til uyushmasini mushtarak qilib turadigan asosiy omil aloqa quroli bo'lgan tilning yagonaligi va bu til adabiy normalarining umummajburiylikidir. Adabiy til va uning normalari avvalo o'rta va oliy maktab ta'limi orqali o'zlashtiriladi. Adabiy tilni egallashda mustaqil shug'ullanish, ayniqsa badiiy adabiyotlarni, ro'znoma va oynomalarni o'qish, radio va televideniyaning tinglash muhim rol o'ynaydi. Demak, adabiy tilni o'rganish tinimsiz shug'ullanish orqali

egallanadigan nutqiy hodisadir. Adabiy nutq va u bilan bog'liq bo'lgan adabiy til madaniyati - bu avvalo nutqiy ko'nikma, nutqiy malakadir.

Adabiy nutq malakasiga - adabiy til normalarini egallash orqali erishiladi. O'rta maktab ta'limida nutq malakasi, nutqiy ko'nikma, yozma nutq ko'nikmasi, og'zaki nutq ko'nikmasi, nutq madaniyati malakasi singari tushunchalar mavjud. Aslida bu tushunchalarning barchasi adabiy til madaniyatini egallash bilan bog'liqdir. Ko'rinadiki, adabiy til normalarini qayta ishlash, ongli boshqarish qanchalik zarur bo'lsa, bu normalarni amalda sinab ko'rish va baholash ham shunchalik zarurdir. Mana shunday sababga ko'ra adabiy til normalarini belgilash, uni qayta ishlash, silliqlash o'z-o'zidan hal bo'ladigan va tezda tugaydigan jarayon emas, balki muttasil davom etadigan ishdir. Umumiy qilib aytadigan bo'lsak, nutq madaniyatiga rioya qilib gapirish - nutq madaniyati ko'nikmasini hosil qilishdir. Bu ko'nikma o'zbek adabiy tili, uning og'zaki va yozma shakli normalarini o'rganish va egallash bilangina amalga oshadi. Nutq madaniyati ko'nikmasi - adabiy til va uning normalarini nafaol tarzda emas, balki faol tarzda egallab iste'molda undan to'laqonli foydalanishdir. Yana shuni ta'kidlab o'tish joizki, tilni faol egallash - tilni ongli ravishda o'zlashtirish va undan og'zaki hamda yozma nutq amaliyotida unumli va xatosiz ishlata olish demakdir. Ba'zi kishilarning o'zbek tilida ravon va hech qanday kamchiliklarsiz yoza olmasligi yoki adabiy tilda erkin so'zlay olmasligi ularning o'zbek adabiy tilini qoniqarli darajada egallamaganligidan va iste'molda odatda o'z ona tilisidan kam foydalanishidan darak beradi.

Vaholanki, bugungi kunda bu borada juda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan tashkilot va korxonalar hamda shunga o'xshash joylarda ish qog'ozlari, hujjatlar o'zbek tilida olib borilmoqda. Shuning uchun ham qulaylik yaratish maqsadida nutqning bu ikkala shakli ham yagona adabiy til normalariga tayanib ish ko'radi va shu boisdan ularda mushtarak lug'aviy normalar, umumiy morfologik, sintaktik vositalar ham mavjud. Ammo ba'zi bir istisnalar ham ular: yozma nutqda amal qilinadigan imloviy, og'zaki nutqda amal qilinadigan talaffuz normalari, ohangiy (intonatsion) normalar yozma nutqda yo'q yoki yetakchi rol o'ynamaydi. Mana shunday farqli tomonlar yozma va og'zaki nutqning sintaktik qurilishida, so'z shakllarining to'liq va noto'liq qo'llanishlarida, imo-ishora bilan bog'liq (paralingivistik) vositalarning ishlatilish xususiyatlarida ham ko'rinadi. Shu sababli ham nutq madaniyati sohasida yozma nutq madaniyati, og'zaki nutq madaniyati deyilgan alohida tushunchalar mavjud. Bu tushunchalar o'zida yozma va og'zaki nutq shakllari oldiga qo'yiladigan nutq madaniyati talablarini ifodalaydi. Yozma nutq doirasiga ilmiy nutq, rasmiy nutq, publitsistik nutq, qisman badiiy nutq, shuningdek radio va televideniya uchun tuzilgan yozma matnlar tili kiradi. Keltirilgan yozma nutq ko'rinishlarining o'zaro farq qiladigan normatik tomonlari bor. Shunga ko'ra, bu normalarga amal qilish bilan bog'liq bo'lgan nutq madaniyati talablari ham mavjudligi shubhasiz.

Nutqning vazifaviy tiplari ba'zan ilmiy til, rasmiy til, badiiy til deb ham yuritiladi. Og'zaki nutq dastlab ikki tipga ajraladi: 1) oddiy so'zlashuv nutqi; 2) adabiy so'zlashuv nutqi. Oddiy so'zlashuv nutqi o'zbek tilida tabiiy holda mavjud bo'lgan og'zaki nutq ko'rinishlaridan iborat. Masalan, turli o'zbek sheva va lahjalari tili, ya'ni dialektal nutq ko'rinishlari, shevachilik unsurlari ta'sirida bo'lgan kundalik so'zlashuvning boshqa xil ko'rinishlari va b. Oddiy so'zlashuv nutqining til bazasini adabiy til tashkil etmaydi. Shu tufayli biz oddiy so'zlashuvdan adabiy tilda talqin qilayotgan ma'nodagi nutq madaniyatini talab qilmaymiz. Oddiy so'zlashuv oldiga qo'yiluvchi nutqiy talablar lahja va shevalarning tabiiy normalari bilan asosan lisoniy talablar bilan bog'liq bo'ladi.

Adabiy so'zlashuv nutqi adabiy tilning og'zaki nutq doirasidagi vazifalaridan yuzaga keladi. Boshqacha qilib aytganda adabiy so'zlashuv nutqi - adabiy til madaniyatiga, ya'ni adabiy til normalariga amal qilgan holdamuloqot qilishdir. Ammo adabiy tilda so'zlash adabiy tilda yozishga nisbatan ancha qiyinchilik bilan erishiladigan jarayondir. Buning bir qator sabablari bor:

- 1) og'zaki nutqda shevaning ta'siri kuchli bo'ladi;
- 2) og'zaki nutqda yozma nutqdagi kabi o'ylab ish tutish imkoni kam bo'ladi. Chunki og'zaki nutq yozma nutqdan tezkor (avtomatik) jarayon ekani bilan farqlanadi;
- 3) og'zaki nutqning o'ziga xos grammatik tuzilishi, qurilish tartibi mavjud. Chunonchi gap bo'laklarining tushib qolishi, qisqarib ketishi, o'rin almashishi, aksincha keraksiz unsurlarning, takrorlarning bo'lishi va b;
- 4) og'zaki nutqda talaffuz, ohang, imo-ishora vositalari muhim rol o'ynaydi;
- 5) og'zaki nutqning yuzaga chiqishi so'zlovchining kayfiyatiga, nutq so'zlanayotgan vaziyatga, so'zlovchi nutqiy a'zolarining normal va sog'lomligiga bog'liq;
- 6) og'zaki nutq normalarining barcha xususiyatlarini payqash, yozib olish, o'rgatish va o'rganish ancha qiyinchilik bilan kechadi;
- 7) og'zaki nutq bir butun hodisa (matn) sifatida cheksiz va son-sanoqsiz shaxsiy (individual) faoliyatdir. Uning ko'pgina qirralari turli sharoitlarda namoyon bo'ladi va payqalmagan holda beiz yo'qolib ketadi;
- 8) og'zaki nutqning lisoniy xususiyatlari fanda yozma nutqqa nisbatan kam o'rganilgan;
- 9) og'zaki nutqni normalash ishlariga shu kunga qadar fanda nihoyatda kam e'tibor berildi;
- 10) kishi so'zlaganda o'z nutqiga xuddi yozayotgandagi kabi yetarlicha e'tibor beravermaydi.

Nutqiy turlarni ba'zan ijtimoiy tabaqalar va guruhlar tili nuqtai nazaridan nomlash ham uchraydi. Chunonchi: o'qituvchilar nutqi, o'quvchilar nutqi, yosh-talabalar nutqi, bola nutqi (bog'cha bolalari nutqi) kabi. Nutqning yuqorida keltirilgan xillari ham nutq madaniyatining asosiy talablariga bo'ysunadi. Chunki ularning til asoslari ham adabiy til normalaridir. Shu tufayli ham bu

nutqiy ko'rinishlardan talab qilinuvchi nutq madaniyati haqida ham alohida gapirish mumkin. Mana shu asosga ko'ra o'quvchilarning nutq madaniyati, o'qituvchilarning nutq madaniyati, sahna nutqi madaniyati, lektor nutqi madaniyati, radio nutqi madaniyati, televideniya nutqi madaniyati, umuman keng ma'noda og'zaki nutq madaniyati haqida ham so'z yuritish asoslidir. Ammo keltirilgan nutq xillarining asosiy lisoniy xususiyatlari, ular amal qiluvchi adabiy normalar va bu nutqlarda yo'l qo'yilayotgan ba'zi nuqsonlarning ob'ektiv va sub'ektiv tomonlari o'zbek tilshunosligida deyarli o'rganilgan emas. Shuning bilan birgalikda tanqidiy ruhda yozilgan ba'zi maqolalarda adabiy talaffuzni buzish bilan aloqador ba'zi kamchiliklar ham tanqid qilinadi, ammo bu nuqsonlarni tuzatishning samarali ilmiy va amaliy yo'llari yetarli ravishda ko'rsatib berilmaydi. Umuman olganda hali-hanuz tilimizda ko'rib chiqilishi va bartaraf etilishi kerak bo'lgan masalalar mavjud shunday bo'lsada, barchasi asta-sekinlik bilan bartaraf etilib bormoqda va kishilar o'rtasida nuqt madaniyatini yaxshilash bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar:

1. **Hasanboy Jamolxonov.** Hozirgi o'zbek adabiy tili-T "O'zbekiston milliy ensklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti 2013.-5 b
2. **R.Sayfullayeva, B Mengliyev, M.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalova.** Hozirgi o'zbek adabiy tili T-"Fan va texnologiya"-2009.
3. **A.J.Omonturdiyev, Sh.I.Abduraimova.** O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyati. Toshkent-2016
4. **Shavkat Rahmatullayev.** Hozirgi adabiy o'zbek tili-T "Universitet" 2006
5. **S.Jalilov.** Hozirgi o'zbek adabiy tili Nukus-2011